

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

VƏFA ZAHİD QIZI İSGƏNDƏROVA

**ƏNƏNƏVİ NAĞİL FORMULLARI
(AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKIYƏ NAĞİLLARI ƏSASINDA)**

57.19.01 – Folklorşünaslıq

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyasının**

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2013

Dissertasiya AMEA Folklor İnstitutunun “Türk xalqları folkloru” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Əfzələddin Dağbəyi oğlu Əsgərov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Rəsmi opponentlər:

Məhərrəm Paşa oğlu Qasımlı
Filologiya üzrə elmlər doktoru

Rza Zeynal oğlu Xəlilov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı müəssisə: Bakı Dövlət Universitetinin “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” kafedrası.

Müdafiə “_14_” _03_2013– cü il saat “_”– da Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD.01.201 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az1001, Bakı şəhəri, 8– ci Kiçik Qala döngəsi, 31

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_” _____2013-cü il tarixində göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent:**

**Afaq Xürrəm qızı
Ramazanova**

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Məlum olduğu kimi, qohum xalqların bütün mədəni dəyərləri vahid mənbədən haçalanır. Bu baxımdan şifahi bədii yaradıcılıq ənənəsi də istisna təşkil etmir. Bu günə qədər qohum türk xalqlarının folkloruna aid çoxlu materiallar toplanmış və onlar haqqında maraqlı araşdırmalar aparılmışdır. Qeyd edək ki, folklorun ən kütləvi janrlarından biri olan nağıllar da araşdırıcıların diqqətindən kənarda qalmamışdır. Bu tədqiqatlarda konkret bir xalqın nağıl yaradıcılığına daha çox diqqət ayrılır, yaxın xalqların nağıllarının tipoloji müqayisələri isə bir çox hallarda kölgədə qalır. Bu üzdən qohum xalqların folkloru, o cümlədən nağılları arasında olan tipoloji cəhətləri ortaya çıxartmaq bütün aktuallığı ilə qarşıda dayanır.

Bu araşdırma nağılların ifası zamanı söyləyicilərin istifadə etdiyi ənənəvi formullara həsr olunmuşdur. Ənənəvi formul deyərkən, epik təhkiyədə istifadə olunan qəliblənmiş söz, ifadə və ya sözlər qrupu nəzərdə tutulur. Bir çox mənbələrdə fərqli şəkildə izah olunan “ənənəvi formul” müxtəlif terminlərlə ifadə olunur. Dilçilik lüğətində “formul” termini “frazelogizm”, “klişe”, “ştamp”, “stereotip” terminləri ilə sinonim kimi verilir. Mövcud məsələni araşdırarkən aşağıdakı terminlərə rast gəldik: dayanıqlı yerlər, tipik yerlər, ənənəvi formullar, epik formullar, tipik ifadələr, qəlib ifadələr, stereotiplər, ənənəvi yerlər, klişelər, təkrarlamalar, daimi epitetlər, metrik söz qrupları, şablonlar, tematik standartlar, dayanıqlı müqayisələr və məcazlar, hərəkətli hissələr, obrazlı stereotiplər, stilistik klişelər, dayanıqlı söz kompleksləri, frazeologizmlər, kümə sözlər və s. Məzmunca, əhatəlilik baxımından daha uğurlu, çox rast gəlinən və kifayət qədər həcmli ifadə “ənənəvi formul” terminidir.

Ənənəvi formullar nağıl təhkiyəsinin tərkib hissəsidir və üslubi xarakter daşıyır. Bununla yanaşı, onlar nağıl təhkiyəsinin ən qədim ünsürləri sayılır. Bu isə onların qədim folklor ənənəsindən süzülüb gəldiyini göstərir. Ona görə də nağıl ifadəliliyi zamanı istifadə olunan ənənəvi epik formulların öyrənilməsi nağılların poetik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqla yanaşı, onların qədimliyini də ortaya qoymuş olur. Dissertasiyada genetik baxımdan qohum olan iki xalqın – Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının nağıllarında müşahidə olunan

ənənəvi formulların tipoloji xüsusiyyətləri öyrənilir. Bu xalqların nağıllarında müşahidə olunan tipoloji cəhətlər dolayısı ilə onların vahid epik ənənə əsasında yarandığını göstərir. Azərbaycan folklorşünaslığında bu istiqamətdə aparılan araşdırmalara böyük ehtiyac olduğunu nəzərə alsaq, mövzunun necə aktual olduğunu təsəvvür etmək çətinlik törətməz.

Mövzunun tədqiqi tarixi. Folklorda ənənəvi üslub məsələsinə ilk dəfə poetik dilin elə formuldan ibarət olduğunu söyləyən A.N.Veselovskiy toxunmuşdur. Onunla yanaşı, müxtəlif dövrlərdə L.Uland, Y.Qrişmanın, A.N.Afanasyev, F.İ.Buslayev kimi rus alimləri də folklorda formul məsələsinə araşdırmışlar.

A.N.Veselovskiy və V.Y.Propp “ümumi yerlər” adlandırdıqları formulları xalq yaradıcılığı və tətbiqi incəsənətdə öyrənilməsi məsələsinə qoymuşlar. Nağılı məhz ənənələr, miflər, ilkin təsəvvür formalarının və bir sıra sosial institutların vasitəsilə izahının mümkünlüyünü sübut edən V.Propp ənənəvi formullardan söz açılanda, onları arxaik mədəniyyət kontekstində anlamaq lazım olduğunu bildirmişdir. Amerikan mədəniyyətşünası Con Kaveltinin artıq klassikaya çevrilmiş “Formul nəqli incəsənət və populyar mədəniyyət kimi” əsəri də məhz bunu isbat etmək üçün meydana çıxıb. Müəllif ədəbi formulu çoxlu sayda əsərlərdə istifadə olunan təhkiyə və dramaturji konvensiyaların strukturu kimi müəyyən edib¹.

“Kitab eposunun abidələri” toplusunda üslub və tipoloji xüsusiyyətlər, rituallar, formullar barədə araşdırmalar daha geniş surətdə özünə yer tapıb. Belə ki, A.N.Veselovskiy, V.M.Jirmunskiy, İ.İ.Tolstoy və başqaları məhz orta əsrlər kitab lirikasında antikliyin və folklor ənənəsinin əksini görüblər. Lirikanın formulları haqqında araşdırmalar aparan “alman məktəbi”nin mütəxəssisləri A.Daura, Haytfurt, O.Holtsapfel, Q.Poykert, P.Mayer, S.Boura, P.Kelli, S.Vanqa və D.Buxane isə formulluğu dünya xalq lirikasının yaradıcı sisteminin qanunauyğunluğu kimi tədqiq etmişlər².

XIX əsrdə isə epik üslubun formulluq məsələsinə müxtəlif epik abidələrin toplayıcıları və araşdırıcıları münasibət bildirmişlər. Parri-

¹ Изучение литературных формул. // www.metodolog.ru.

² Памятники книжного эпоса. Москва: Наука, 1978, s.54

Lord nəzəriyyəsinə görə, formullar üslubu şifahi improvizasiya şəraiti ilə izah olunur. Onlar ani bir fikri ifadə etmək üçün müntəzəm işlənən söz qrupunu göz önünə gətirmişlər. Məhz bu alimlərin yaratdıqları məktəblərdə formul nəzəriyyəsi haqqında çoxsaylı işlər görülmüşdür. Bunlar Qərbdə fəaliyyətə başlayan Menendes Pidal və Milmann Parrinin məktəbləridir. Albert Lord və E.Hayts sonuncu məktəbin nümayəndələridir. Birinci məktəbin nümayəndələri ənənəviliyi, ikinci məktəbin nümayəndələri isə şifahi təhkiyəni əsas götürmüşlər. Onlar cənubi slavyanların yunats və hayduts eposunun müasir söyləyicilərini müşahidə edərək xalq ifaçı və söyləyicilərinin bədahətən söyləmə mexanizmlərini, Homer eposunun üslubunun xüsusiyyətlərini, əsasən də onun stereotiplərini araşdırmışlar¹.

Sözügedən məsələ haqqında E.M.Meletinskiy və P.A.Qrintser Parri və Lordun təklif etdiyi metodikadan bəhrələnərək prinsipial dəqiqləşdirmələr etmişlər. P.A.Qrintser “Sanskrit eposunda üslubi mövzu açıqlamaları” əsərində “Maxabxarata” və “Ramayana”da formul ifadəsinin yollarını araşdırmışdır. C.Y.Neklyudov isə üslub təkrarlamaları və leytmotivlərin qədim semantika ilə uyğunluğuna diqqət yetirmişdir. Formul anlamına geniş mənada münasibət A.Virtin əsərlərində də mövcuddur. O, formula dayanıqlı başlanğıc və sonluqları, ikiüzlü söz birləşmələrini, təbiətin, hissələrin, zamanın tipik təsvirlərini, dayanıqlı sayları, personajların tipik nitqlərini aid etmişdir. Formula çoxtərəfli münasibətə V.Ferin işlərində də rast gəlmək olar.

Rus xalq nağıllarının ənənəvi formulları barədə yazan Q.S.Maltsev ənənəvi formulları şifahi poetik mətnin kateqoriyası kimi təqdim edir. Q.S.Maltsevlə yanaşı, İ.A.Razumova da rus xalq nağıllarının formullarına ayrıca araşdırma həsr etmişdir.

Ənənəvi formullar məsələsinə nağıl janrı haqqında araşdırmalar aparan bir sıra alimlər də müraciət ediblər. Məsələn, L.Şeynyanu, S.Savçenko, P.Volkova, İ.Bolte, Q.Polivka, Anikin, V.M.Sokolov, M.P.Ştokmar, F.İ.Buslayev, Baraq, D.Freyzer, A.N.Afanasyev və başqa tədqiqatçıların sözügedən məsələyə həsr olunmuş əsər və məqalələri əsas etibarilə nağıl formullarının qeydə alınması və inventarlaşdırılmasına həsr olunmuşdur.

¹ Памятники книжного эпоса. Москва: Наука, 1978, s.58

A.B.Mojarovskiy, A.N.Afanasyev, N.P.Kolpakov, A.J.Nikiforov kimi bəzi rus araşdırıcıları ənənəvi formulları “usandırıcı” nağıllar adlandırmışlar. Onların fikrincə, bu tip nağıllarda süjet illüziyalıdır, çünki onun məqsədi dinləyicilərə maraqlı bir şey çatdırmaq deyil, texniki tərəfdən təhkiyənin fasiləsizliyini təmin edən mexanizmi nümayiş etdirməkdir¹.

Göründüyü kimi, folklorşünaslıqda daha çox formulların struktur – tipoloji aspekti araşdırılmışdır. Bu sahədə ən fundamental nəzəri iş Rumıniya alimi N.Roşıyanuya məxsusdur. O, bir sıra Slavyan, Qərbi Avropa və Şərq xalqlarının nağıl mətnlərinin əsasında formulları, onların elementlərinin tərkibini öyrənmiş, funksional xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdir. N.Roşıyanunun tədqiqatlarına əsaslanaraq, N.M.Gerasimova rus xalq nağıllarının strukturunu araşdırmışdır. Bu problemin linqvistik yöndən analizi isə O.A.Davidovaya məxsusdur.

Formul nəzəriyyəsinə qismən “Dastan poetikası”nda toxunan K.Vəliyev də formulun təsnifatının bilavasitə dil birliklərinə uyğun olduğunu vurğulayır: 1) Söz – formulu (metafora); 2) Söz birləşməsi – formulu (bədi vəsflər); 3) Cümlə – formulu (atalar sözləri, hikmətli sözlər); 4) Mürəkkəb sintaktik bütünlük – formulu (şeir)². Onun fikrincə, bu ümumi modellər öz tərkib hissələrinə bölünür. Alqış, qarğış, bədi vəsf, paralel inşalar, atalar sözləri, təkərləmə ifadələri və s. uyğun modelin ünsürü kimi ortaya çıxır. Bu dil birliklərinin uyğun modellərinə N.Roşıyanunun araşdırmasında da rast gəlinir.

Türkiyə folklorşünasları da nağıl janrı üzərində çoxlu sayda araşdırmalar aparmışlar. Eberhard– Boratav, W.S.Uysal, M.Digeon, W.Radloff, İ.Kunoşdan başlayaraq Ziya Göyalp, Tahir Alangu, N.Tezel, E.C.Güney, S.Sakaoğlu, U.Günay, B.Seyidoğlu, sonrakı illərdə P.Boratavın rəhbərliyi altında W.Wolker, B.Wolker, Mehmet Tuğrul, Ə.E.Uysal, E.Artun və s. kimi alimlər öz topluslarında formullardan yararlanmış, əsərlərində müəyyən qədər ənənəvi formullar məsələsinə toxunmuşlar.

¹ Lit.1 september.ru / article. www.rambler.ru.

² Vəliyev K. Dastan poetikası. Bakı: Yazıçı, 1984, s.143

Müasir dövrdə M.H.Yavuz, N.Taner, M.Gökçəoğlu xalq nağılları üzərində çalışmalarını davam etdirirlər. Əsasən Kipr nağıllarını toplayan müasir araşdırıcı M.Gökçəoğlu ənənəvi formulların “Kıbrıs türk küme sözlər (formeller)” sözlüyünü hazırlamışdır. Burada o, küme sözü altında ənənəvi tapmacaların, atalar sözlərinin, təkərləmələrin daxil olduğu bütün formulları təqdim edib¹.

Bu günə qədər Azərbaycanda nağıl janrına həsr olunmuş bir sıra araşdırmalar mövcuddur. Ancaq onların heç birində nağıl formulları xüsusi şəkildə araşdırmaya cəlb olunmamışdır. O.Əliyev “Azərbaycan nağıllarının poetikası” adlı monoqrafiyasında nağıl formullarından bir qədər ətraflı bəhs etmişdir. Ayrı-ayrı dərsləklərdə isə nağıl formullarına öləri şəkildə toxunulmuşdur.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Dissertasiyanın predmeti Azərbaycan və Türkiyənin, həmçinin Şimali Kipr Türk Cumhuriyyətinin müxtəlif bölgələrindən toplanan xalq nağıllarıdır. Cənubi Azərbaycan və İraq-Kərkük nağılları və internet səhifələrində yerləşdirilən bütün Azərbaycan və Türkiyə xalq nağılları da tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Burada N.Roşiyanınun “Nağılların ənənəvi formulları” əsərinə əsaslanaraq Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının ənənəvi formulları araşdırılır. Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının formullarının oxşar və fərqli xüsusiyyətləri dərinədən analiz edilir. Dissertasiyada həmçinin İ.Razumova, Q.Maltsev və A.Gerasimova kimi alimlərin araşdırmalarından da istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində əsas məqsəd Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının ənənəvi formulları arasında müqayisələr aparmaq və bu yolla onların vahid epik ənənə əsasında yarandığını, yəni bir bütövün ayrı-ayrı hissələri olduğunu əsaslandırmaqdan ibarətdir. Bununla əlaqədar qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

– Folklorda ənənəvi formullar məsələsinin qoyuluşu və ətraflı öyrənilməsi;

¹ Gökçəoğlu M. Kıbrıs Türk Küme sözlər (formeller) sözlüğü I, Lefkoşa: Gökçəoğlu yayımları, 2010, 544 s.

– Xalq nağıllarında ənənəvi formullar məsələsinin araşdırılması, bu sahədə mövcud təcrübənin mənimsənilməsi;

– Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının ətraflı öyrənilməsi və müqayisə olunması;

– Azərbaycan və Türkiyənin müxtəlif bölgələrindən toplanmış nağılların başlanğıc formullarının müqayisə olunması, ortaq formulların aşkarlanması;

– Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının təhkiyə formullarının oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyən olunması;

– Azərbaycan və Türkiyə xalq nağıllarının sonluq formullarının oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin müəyyən olunması;

– Ortaq və fərqli formullar, onların meydana gəlmə səbəblərinin və nəticələrinin ümumiləşdirilməsi;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

– Araşdırma işində ənənəvi nağıl formulları haqqında nəzəri düşüncə və təcrübənin mənzərəsinin yaradılmasına cəhd edilmişdir.

– Azərbaycan nağıllarının ənənəvi formulları sistemli şəkildə öyrənilmiş və bir çox ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

– Türkiyə nağıllarının ənənəvi formulları toplanmış və ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

– Azərbaycan nağılları ilə Türkiyə nağıllarının formulları müqayisə olunmuş və onların tipoloji xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır.

– Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının ənənəvi formullarının kataloqu hazırlanmışdır.

– Dissertasiyanın gələcəkdə bu sahədə yeni-yeni araşdırmaların meydana çıxmasına təkan verəcəyinə əminik.

Tədqiqatın elmi-praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada ənənəvi formulların sistemli təhlili ilə yanaşı, Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının başlanğıc, təhkiyə və sonluq formullarının müqayisə olunması, ortaq və fərqli cəhətlərin tapılıb təhlil edilməsi folklorumuz üçün çox maraqlıdır. Araşdırılan formulların çoxu yalnız nağıla deyil, digər janrlara da aiddir. Odur ki, ənənəvi formulların sistemli şəkildə analizi digər sahələrdə də tədqiqat aparınlar üçün gərəkli ola bilər. Bu mənada dissertasiyaya əlavə olunan Azərbaycan və Türkiyə xalq nağıllarının formullarının sistemli kataloqu folklorçular üçün

maraqlı olar. Tədqiqat işi həm Azərbaycan, həm də Türkiyədə şifahi xalq ədəbiyyatı ilə maraqlananlar, yaxından məşğul olan mütəxəssislər və ali məktəb tələbələri üçün faydalı ola bilər. Şifahi xalq ədəbiyyatına aid yeni dərslərin hazırlanmasında da dissertasiya işindən istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Araşdırma işində müasir folklorşünaslığın nəzəri prinsip və müddəaları əsas götürülmüşdür. Bununla yanaşı, “Azərbaycan və Türkiyə nağılları əsasında ənənəvi formullar” adlı dissertasiya işinin yazılmasında müqayisəli təhlil metodundan istifadə olunmuşdur. Rumıniya alimi N.Roşiyanın Qərbi Avropa, Slavyan və Şərqi xalqlarının nağılları əsasında tərtib etdiyi ənənəvi formulların sistemli analizindən yararlanmışdır. Ondan başqa rus alimləri İ.Razumova, Q.Maltsev, Türkiyəli araşdırıcı M.Gökçeoğlunun tədqiqatlarından da istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işində tarixilik, sistemlilik və məntiqilik prinsipləri əsas götürülmüşdür.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA-nın Folklor İnstitutunun “Türk xalqları folkloru” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddə və nəticələri bir sıra elmi-praktik konfranslardakı məruzələrdə, həmçinin müxtəlif elmi dərgilərdə dərc olunmuş məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun elmi aktuallığı əsaslandırılır, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, tədqiq tarixinə nəzər salınır, elmi yeniliyi, elmi-təcrübə əhəmiyyəti, metodoloji əsasları, işin aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Birinci fəsil “**Nağılların başlanğıc formulları**” adlanır. Burada Azərbaycan və Türkiyənin müxtəlif ərazilərindən toplanmış nağıllardakı başlanğıc formullarından söhbət açılır.

Qədim tarixə və eyni kökə malik olan nağıllar folklor dövriyyəsi nəticəsində bir bölgədən digərinə, bir məmləkətdən

başqasına keçərək yayılıb. Bu mənada nağıl formullarını da qohum hesab etmək olar. Ortaq tarixi yolu keçmiş, eyni kökə və soya, ortaq dilə malik olan Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının nağılları isə daha doğma və yaxındır. Hər iki xalqın ənənəvi nağıl formullarının eyni formulların oxşar variantları olduğu nəzərə çarpır. Ümumi fonda formullardan yararlanan dünya nağıl söyləyiciləri kimi, Azərbaycan və Türkiyə söyləyiciləri özünəməxsus dil xüsusiyyətlərilə yanaşı, xüsusi təbirə və şivəyə malikdirlər. Söyləyicilər oxucunun zövqünü oxşamaq üçün istəklərinə uyğun olaraq, nağılın dilini, üslubunu dəyişdirir, ənənəvi formullarla zənginləşdirir bilirlər. Bu zaman sözlü ənənə ilə yanaşı, söyləyicinin çevrəsi, dünyagörüşü, bilik dairəsi, cinsi, təhkiyə texnikası da önəmli hesab olunur.

Başlanğıc formullarını “inisial” formul adlandıran Rumniya tədqiqatçısı N.Roşiyanu onları zaman və məkan formulları olaraq iki qrupa ayırır. Yəni bir qayda olaraq, söyləyici öz nağılını zamana və ya məkana, yaxud zamana və məkana yerləşdirir. Başlanğıc formulunun ilkin funksiyaları bunlardır. Bu mənada bu fəsil iki **“Zaman formulları”** və **“Məkan formulları”** adlı yarımbaşlıqlara bölünür. **“Zaman formulları”** adlı birinci yarımbaşlıqda Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında rast gəlinən müxtəlif məzmunlu, fərqli quruluşa malik zamanı göstərən formullar sadalanır və izah olunur. Həmçinin nümunə gətirilən formulların oxşar və fərqli cəhətləri göstərilir. Məsələn, *Günlərin birində bir keçəl var idi*¹; *“O vaxtlar Ovçu Pirim adında bir nəfər vardı”*²; *“Bir vağdın hökmündə bir İran padşahı varıdı”*³; *“Vahdın birində varıdı bir adam, bir də eşeci”*⁴. Nümunələrdən görünür ki, həm Azərbaycan, həm də Türkiyə nağıllarında formullar hansısa dəqiq zamana aidiyyəti göstərmir. Yalnız hadisələrin keçmişdə cərəyan etdiyini görmək olur.

“Biri var idi, biri yox idi”. Bu tip başlanğıc formulu dünya xalqlarının, o cümlədən, Azərbaycan və Türkiyə xalq nağıllarında

1 Azərbaycan nağılları: 5 cildə, IV c. / tərtib edənlər Ə.Cəfərli, S.Əhliman qızı. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.265

2 Şah Abbasın arvadı / toplayanı F.Bayat. Bakı: Yazıçı, 1996, s.240

3 Yorgancıoğlu O.M. Masallar (Kıbrıs türk folklorundan dərləmələr), Mağusa, 1998, s 18

4 Yənə orada, s.212

kifayət qədərdir: “Biri var idi, biri yox idi, iki qardaş var idi. Bu qardaşlardan biri dövlətli, biri kasıb idi. Dövlətli qardaş sonsuz idi. Kasıb qardaşın Güloğlan adlı bir yaxşı oğlu var idi. Dövlətli qardaş kasıbın oğlu olduğuna görə ona paxıllıq eləyirdi...”¹; “Bir varmış bir yokmuş zamanın birində bir adam bir de karısı varmış. Bunlar öyle fakirlermiş öyle fakirlermişler ki sorma gitsin. İki teneke de buğdaları varmış”². Sadalanan formullar, o cümlədən yaradılışa Allahdan başqa heç bir şərikin qoşulmamasını ifadə edən qəlib ifadələr daha çox Azərbaycan və Türkiyənin sehrli nağıllarına xarakterikdir.

Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının başlanğıcının oxşar cəhətlərindən biri də onların ritmik söz oyunu və ya sicilləmə, Türkiyə folklor nəzəriyyəsində isə “təkərləmə” termini ilə ifadə olunan girişin olmasıdır. Qeyd edək ki, nağıl təkərləmələrinin bəlli bir vəzifəsi vardır: söyləyicilər başlanğıcda söylənənlərlə xəbərdarlıq ədasıyla nağılın həqiqət deyil, əyləndirmək və ibrət dərsi vermək üçün uydurulmuş şeylər olduğunu, hadisələrin uydurma da olsa, çox qədimdən keçmiş olduğunu qəbul edilməsinin vacibliyini bildirmək istəyirlər. Bir sözlə, təkərləmələrdəki uydurma söz oyunları ilə nağılın zarafat, yalan olduğu vurğulanır. Onların altındakı mənalara, əsl məqsədi anlamaq isə dinləyicilərə həvalə olunur. Türkiyə və Azərbaycan nağıllarının girişindəki ritmik söz oyunları, yalanlamaların əvvəli müəyyən qədər oxşar olsa da, Türkiyə nağıllarının təkərləmələri həm çox yazıya alınıb, həm də həcm baxımından çox genişdir. Bunu internet səhifələrində yerləşdirilən müasir Türkiyə nağıllarından da görmək olur.

“**Məkan formulları**” adlı ikinci yarımbaşlıqda başlanğıc formulunun digər tipi olan məkan formuluna (topoqrafik) dünya, o cümlədən, Azərbaycan və Türkiyə xalq nağıllarında zaman formullarına nisbətən az rast gəlmək olar. Çünki nağıllarda başlanğıc formulunun bir tipi (ya zaman, ya da məkan) üstünlük təşkil edir. Belə ki, Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında daha çox zaman formulları işlədilir. Müstəsna hallarda başlanğıc formulunun hər iki

¹ Azərbaycan nağılları: 5 cildə, I c., / toplayanı H.Zeynallı. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.221

² Seyidoğlu B. Erzurum masalları, Dergah yayınları, Türkiyədə Şehir tarihleri, Folklor ve Gelenekler. İstanbul, 1997, s.335

tipi, həm zaman, həm də məkanı göstərən formullar eyni səviyyədə inkişaf edir. Bu zaman qarışıq başlanğıc formul əmələ gəlir. Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında söylənilən hadisələrin cərəyan etdiyi məkan əsasən naməlum bir yer – məmləkət, şəhər, vilayət, diyar, qəsəbə, kənd, hətta tin kimi göstərilir. Məsələn, "Bir şəhərdə bir yetim qız varıymış"¹; "Bir varıdı, biri yoxudu, çox böyük şəhərlərin birində bir dövlətli tacir var idi"²; "Çok geçmiş zamanda diyarın birində bir hükümdar yaşarmış"³; "Bir memleketin birində bir Türkmen beyi varmış"⁴. Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının həm girişində, həm də müxtəlif yerlərində işlədilən, artıq ənənəviləşən məlum Şərq və qismən də Avropa ölkə və şəhərlərinin adları demək olar ki, üst-üstə düşür (Misir, Hindistan, Yəmən, İran, Çin, Ərəbistan, Mədinə, İsfahan, Qahirə, Rusiya, Yunan, Firəng, İsfahan, Bağdad, Qəndəhar, İstanbul və s). Məsələn, Məsələn, "Şam şəhərində bir padşah varmış"⁵; "Bir varmış, bir yokmuş... Evvel zaman içinde, kalbur saman içinde Bağdat ülkesinin son derecede zengin bir padşahı varmış"⁶. Xarici məkan adlarını təsvir edən başlanğıc formulları Azərbaycan nağıllarında daha çoxdur. Bu tip formullar nağılların başlanğıcında deyil, digər yerlərində də işlənir.

N.Roşiyanınun tərtib etdiyi formullar sistemindəki giriş formullarından başqa, Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının nağıllarında digər fərqli formullar da birinci fəsildə araşdırılır. Bu tip formullar nağılların təsnifatına daxil olan qruplarla da bağlı ola bilər. Sırf dini məzmun daşıyan nağıllara müqəddəs varlıqlar, fikirlərlə bağlı olan formul ifadələr xarakterikdir. Ümumən, həm Azərbaycan, həm də

¹ Azərbaycan nağılları: 5 cildə, IV c., / tərtib edənlər Ə.Cəfərli, S.Əhliman qızı. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.20

² Azərbaycan nağılları: 5 cildə, II c., / tərtib edənlər Ə.Cəfərli, S.Əhliman qızı. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.82

³ Çorumdan toplanan nağıllar. M.Öcal, Emine Aydoğan. Gazi Universiteti, 2003-2005, s.38

⁴ Güney E.C. Masallar, Mersin: Mersin İmar İnş. Tic. Şti Basımevi, 1992, s.91

⁵ Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cildə, V c., Qarabağ folkloru / toplayanlar İ.Abbaslı, T.Fərzəliyev, H.Nazim (Quliyev). Bakı: Səda, 2000, s.247

⁶ Tezel N. Türk masalları II, Ankara: Mersin İmar İnş. Ltd. Şti Basımevi, 1992, s.102

Türkiyə folklorunda İslam və onun ideyaları ilə bağlı nağıllar çoxdur. Uzun zamandan bəri eyni dini paylaşan Azərbaycan və Türkiyə xalq nağıllarındakı bu tip ənənəvi formulların oxşarlığı girişdən hiss olunur. Söyləyicilər nağılları ibrətamiz deyimlər, atalar sözləri, alqışlar, yanılmaclarla da başlamağa çalışırlar. Bu giriş formulları insanlar arasında ali-mənəvi keyfiyyətlərin aşılınması üçün tətbiq edilir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının müxtəlif yerlərində rast gəlinən təhkiyə formullarından bəhs edir və **“Təhkiyə formulları”** adlanır. N.Roşıyanu onları “medial” formullar adlandırır.

Təhkiyə formulları digər formullara nisbətən məzmunca çoxmənalı, zəngin və daha rəngarəngdir. Ancaq onlar başlanğıc və sonluq formullarından fərqli olaraq, az tədqiq olunub. Çünki təhkiyə formullarının aşkarlanması bir qədər çətin işdir və xüsusi diqqət tələb edir. Onların müəyyən olunmuş yeri yoxdur. Yəni giriş və sonluq formulları yalnız başlanğıcda və sonda görünürsə, təhkiyə formulları epik əsərin müxtəlif yerlərində işlənə bilər. “Təhkiyə formulları digər formullardan həmçinin onunla fərqlənir ki, onlar müəyyən epizodlar və personajlarla bağlı olaraq, nisbətən dəyişkəndirlər. Onların bir-biri ilə oxşarlığı isə ondadır ki, ənənəvi formulların hamısı bu və ya digər dərəcədə nağılçı ilə dinləyici arasında əlaqə yaradır, nağılın məzmunu ilə müxtəlif cəhətdən bağlı olur”¹.

Söylədiyimiz kimi, təhkiyə formulları nağılın məzmunu ilə sıx şəkildə bağlı olaraq, söyləyici ilə dinləyici arasında əlaqə yaradır, onlarda maraqlı oyadır, ayrı-ayrı epizodları əlaqələndirir, həm də obrazların xarici görünüşünü və hərəkətlərini, dialoqları və başqa xüsusiyyətləri göstərməyə xidmət edir. Sadalanan bu mərhələləri N.Roşıyanunun tədqiqatlarına əsaslanaraq, iki bir-birindən fərqlənən böyük formul qrupuna daxil etmək olar: xarici təhkiyə formulları və daxili təhkiyə formulları. Bu baxımdan ikinci fəsil də iki **“Xarici təhkiyə formulları”** və **“Daxili təhkiyə formulları”** adlı yarımbaşlıqlara bölünür.

¹ Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: Səda, 2001, s.100

Xarici təhkiyə formulları başlanğıc formulunun özünəməxsus funksiyalarından birini yerinə yetirir. Söhbət dinləyicilərdə maraq oyatmaq, onların diqqətini cəlb etmək və hətta yoxlamaqdan gedir. Təhkiyə zamanı söyləyici dinləyicini nağılı sonadək dinləməyə məcbur etmək deyil, onların marağını artırmaq, həvəsləndirmək məqsədilə tez-tez sözügedən formula əl atır. N.Roşyanu xarici təhkiyə formullarını üç növə bölər:

1. Dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək üçün onlarda maraq oyadan formullar;
2. Dinləyicilərin diqqətini yoxlamaq üçün formullar;
3. Keçid formulları¹.

Xarici təhkiyə formulları içərisində qəhrəmanın fəaliyyəti ilə xaricən bağlı olan formullar üstünlük təşkil edir. Həm Azərbaycan, həm də Türkiyə xalq nağılları bu tip oxşar formullarla zəngindir: “Hatəm çəkib çarığın dabanını, qırıb yerin amanını, günə bir mənzil, teyyi mənazil, nağıllarda mənzil olmaz. Az getdi, üz getdi, dərə-təpə düz getdi, bir neçə gündən sonra gəldi çıxdı həmin dərvişin nişan verdiyi yerə”²; “Az gitti, uz gitti. Bütün gün yol yürüdü”³. Göründüyü kimi, Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının içərisində istifadə olunan bu orta q keçid formulu çox geniş yayılıb. Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında yolun qısalığını bildirmək üçün isə eyni mənalı, fərqli “iynə yarım” və “arpa boyu” metaforik ifadələrindən istifadə olunur. Bu sıraya qəhrəmanın yolu neçə günə getdiyini və ya uzaq yolu bir neçə günə başa vurduğunu göstərən formulları da daxil etmək olar.

Dünya xalqlarının, türk nağıllarının xarici təhkiyə formulları içərisində ən geniş yayılanı keçid formuludur. Çünki onlar şifahi xalq nəsrinin spesifik cəhətidir. Say etibarilə üstünlük təşkil edən keçid formulları çox rəngarəng deyillər. N.Roşyanuya görə, onlar spesifik kompozisiya elementidir, hadisənin məkanı dəyişiləndə, yeni epizod başlayanda istifadə olunur. Belə ki, formul iki hissədən ibarətdir: bir qayda olaraq “qoymaq”, “tərk etmək” feili və “öyrənmək” mənalı

¹ Рошияну Н. Традиционные формулы сказки, Москва: Наука, 1974, s.92

² Azərbaycan nağılları: 5 cildə, III c., / toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.25

³ Gökçeoğlu M. Toplu masallar I, Lefkoşa: Özyay, 2005, s.13

“görmək” feili¹. Yəni bu formul bir hadisədən, əhvalatdan digərinə keçidə xidmət edir. Bəzən isə söyləyici formulun yalnız qəhrəmanın iştirak etdiyi ikinci hissəsini işlədir. Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında əsasən “bu burada qalsın”, “bunlar burada qalmaqda olsun”, “hansısa situasiya davam etməkdə olsun” formul nümunələrinə müraciət olunur. Bəzi nümunələrdə isə birincə hissə ilə ikinci hissə arasında “kimdən və ya nədə xəbər verim” və ya “al xəbəri kimdən” sualı qoyulur. Məsələn, “Keçəl Hindistana çatmaqda olsun, sizə kimdən xəbər verim, padşahdan”²; “O, kuyunun içində bekleye dursun, biz gelemiz ötekilere”³. Həm Azərbaycan, həm də Türkiyə nağıllarında ən maraqlı və çox yayılan medial formullar epik ənənə üçün səciyyəvi olan məhz zamanın tez keçməsi ilə bağlı olan formullardır. Azərbaycan nağıllarında ən çox işlənən formul “Nağıl dili yüyürək olar” və ya “Nağıllarda vaxt tez başa gəlir” formuludur. Türkiyə nağıllarına isə “Zaman geçer, günler geçer” formulu xarakterikdir.

“Daxili təhkiyə formulları” adlı ikinci yarımbaşlıqda nağıl qəhrəmanlarının simasını müəyyən edən və onlara aid olan predmetləri müəyyən edən, nağıl qəhrəmanlarının fəaliyyətini, hərəkətini təsvir edən, dialoqa girən, sehrli və başlanğıc formullara xarakterik olan elementləri daşıyan formullar aiddir.

Sözügədən təhkiyə formullarına aid nümunələr Azərbaycanın və Türkiyənin müxtəlif bölgələrindən toplanan nağıllarda həddindən artıq çox və rəngarəngdir. Əsasən kişi və qadın personajların xarici görünüşünü, gözəlliyini göstərən formullar çox sadalanır. Həm Azərbaycan, həm də Türkiyə xalq nağıllarında qadınların gözəlliyinin səma cismləri, əsasən Günəş və Ayla, bəzən də ulduzlarla müqayisəsi, onlardan üstün olmalarını göstərən formullar çoxluq təşkil edir. Türk xalqları tanrıçı olduqlarına görə səma cismləri ilə müqayisələr çoxluq təşkil edir. Azərbaycan və Türkiyə xalq nağıllarında gözəllər daha çox on dörd və on beş gecəlik Aya bənzədilir. Bir sözlə, eyni köklü, oxşar mədəniyyətli Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının folklor ənənəsində Ayın on dörd və ya on beşinci gündə aldığı bədirlənmiş formasının gözəl görüntüsü qadınların gözəlliyi ilə

¹ Рошияну Н. Традиционные формулы сказки, Москва: Наука, 1974, s.95

² Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: Səda, 2001, s.101-102

³ Güney E.C. En güzel türk masalları, İstanbul: Ekim basımevi, 1957, s.66

müqayisə olunur. Xalq nağıllarının baş qəhrəmanları hər zaman müsbət xarakterli olurlar. Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında pis niyyətli mənfi obrazlar da ustalıqla və oxşar formullarla təsvir olunur. Hər iki xalqın nağıllarında “ifritə” qadınlar, divin arvadları, anaları, qorxunc ərəblər və başqa bədxah, şər məxluqlar ortaq formulla – “alt dodağı yerdə, üst dodağı göydə” və ya “alt dodağı yer süpürür, üst dodağı göy süpürür” ortaq metaforik ifadələr ilə təsvir olunur.

Daxili təhkiyə formullarının birinci qrupuna nağılların əsas personajlarına aid olan canlı varlıqların və predmetlərin təsvirini də daxil etmək gərəkdir. Bunlar əsasən qəhrəmana aid olan atlar, onların yaşadıkları saraylar, geyindikləri geyimlər, döyüş paltarları və sairənin təsviri də ola bilər. Bu təhkiyə formulu qrupuna qəhrəmanın yaşadığı dəbdəbəli sarayların, saraylardakı otaqların, bağların, hamamların, qəhrəmana aid olan döyüş silahlarının (qılınc, qalxan, dəmir əşyalar), geyiminin təsviri də daxildir. Bu tip formullar həm Azərbaycan, həm də Türkiyə nağıllarında geniş və fərqli variantlarda yayılıb. Qorxulu, çətin keçilən, əlçatmaz yerlər hər iki xalqın nağıllarında oxşar məzmunlu “quş uçmaz, karvan keçməz” və “quş quşluğu ilə qanad sala bilmir” formulları ilə ifadə olunur: “Kuş uçmaz kervan keçmez yerde sen nasılsın bakalım?”¹; “Ay axmaq, bura üç qardaşlar baxçasıdı, bura heç quş quşluğuynan qanad sala bilmir, burda bəni-adəm nə qayırır”².

Nağıllarda sehrli qüvvələrə, əşyalara, vasitələrə müraciətlərdən, məsləhətlər, əmrlərdən ibarət olan magik mahiyyət daşıyan formullar da mövcuddur. Belə ki, həm tilsimə, həm də nağıla aid olan sehrli formullar insanın sözə verdiyi əhəmiyyəti ilə bağlıdır. İnsanın şüuruna təsir edə bilən qeyri-adi, cazibəli sözlərlə, formullarla nağıllardakı personajlar öz istəklərinə nail ola biləcəklərini düşünürlər. Belə formullar həm müstəqil, həm də dialoq tərkibində mövcud olur. Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında qəhrəmanlar “sehrli at”, “sehrli süfrə”, “özü yeriyən ayaqqabı”, “sehrli üzük”, “uçan xalça”, “sehrli çubuq”, “sehrli alma”, “sehrli süfrə”, “sehrli dovşan”, “sehrli bulaq” “sehrli ayna”, “sehrli xoruz”, “sehrli əncir

¹ Gökçeoğlu M. Toplu masallar II, Lefkoşa: Özyay, 2005, s.65

² Azərbaycan nağılları: 5 cildə, I c., / tərtib edənlər Ə.Cəfərli, S.Əhliman qızı. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.170

ağacı”, “sehrli dəyirman” və başqa köməkçi vasitələrdən ibarət ənənəvi formulların köməyi ilə arzularının həyata keçməsinə nail olurlar. “Sehrli alma”dan ibarət epik formullar Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında daha geniş yayılıb. Bir sözlə, təhkiyə formullarının oxşar cəhətlərinin çoxluğu bu fəsildə daha qabarıq görünür.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə **“Sonluq formulları”** adlanır. Burada Azərbaycan və Türkiyə xalq nağıllarının sonunda işlədilən formullardan söhbət açılır.

Şifahi xalq ədəbiyyatının demək olar ki, bütün janrlarında epik əsərin sonunda ənənəvi-epik formullardan istifadə olunur. Dastan və nağıl janrında isə ənənəvi formulların dominantlığı daha çox özünü göstərir. Ənənəvi sonluq formullarının əsas funksiyası dinləyiciləri həqiqət dünyasına gətirməkdir. Burada söyləyicinin təsvir edilən hadisələrə, xeyir və ya şər qüvvələrə qarşı münasibəti də əks olunur. O.Əliyev qeyd edir ki, nağılın bu elementi funksional əhəmiyyətə malikdir. Birincisi, sonluq formullarının köməyi ilə təhkiyə başa çatdırılır, nağılçı söylənilən hadisələrə dinləyiciləri inandırmağa çalışır. İkincisi, əgər başlanğıc formulları vasitəsilə nağılçı dinləyiciləri real aləmdən fantaziya aləminə aparırsa, sonluq formulları dinləyiciləri nağıl aləmindən real aləmə gətirmək məqsədi də daşıyır¹. Bir sözlə, sonluq formulları ideya məzmununun ifadəsində əhəmiyyətli yer tutur, aydın şəkildə onu ümumiləşdirir.

Sonluq formulları digər formullarla müqayisədə daha rəngarəng və çoxsaylıdır. Bəzən nağıl söyləyiciləri başlanğıc formullarından yararlanmırlar, ancaq sonluq formulları bütün nağıllarda iştirak edir. N.Roşiyanyaya görə, sonluq formullarının tətbiqi müxtəlif formalarda ”nəticə” çıxartmaq arzusu ilə izah olunur. Bu “nəticə”nin mənası süjetin xarakterindən, söyləyicidən, auditoriyadan və əlbəttə, xalqdan xalqa, söyləyicidən söyləyiciyə dəyişərək keçən ənənənin intensivlik dərəcəsiindən asılıdır². Sonluq formulları digər formullar kimi, məzmunca bir-birlərinə bənzəyir, ancaq formasına, quruluşuna görə müxtəlifdir. Bu formullar

¹ Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: Səda, 2001, s.98

² Рошьяну Н. Традиционные формулы сказки, Москва: Наука, 1974, s.54

söyləyicinin padşahın qonaqlığında, ziyafətdə iştirakını, söyləyicinin mümkün və ya qeyri-mümkün fəaliyyəti, söyləyicinin hadisə yerindən dinləyicilərə yönəlməsi və yönəlmənin məqsədi-nağılın izahını təsvir edir. Sadalanan formul tiplərinin oxşar və fərqli variantlarına Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının əksəriyyətinin sonunda rast gəlinir. Sözügedən qonaqlıq isə hər iki xalqın nağıllarında adətən toy şənliyindən ibarət olur.

N.Roşyanu bir çox xalqların nağıl söyləyicilərinin toyda və ya qonaqlıqda iştirakı ilə bağlı sonluq formullarının altı elementdən ibarət olduğunu qeyd edir:

1. P- söyləyicinin nağıl ziyafətində iştirakı;
2. A- söyləyicinin nağıl ziyafətində fəaliyyəti;
3. D- söyləyicinin hadisə yerindən dinləyicilərə yönəlməsi;
4. B- yönəlmənin məqsədi- nağıl barədə xəbər verilməsi;
5. C- nağılçı hədiyyə alır.

A- həqiqətəuyğun, mümkün fəaliyyət: A1- “orada yedim”; A2- “içdim”; A3- “oynadım” və s; Av- həqiqətəuyğun olmayan, qeyri- mümkün fəaliyyət: Av4- “vertolyotla odun daşdım”; Av5- “xəlbirlə su daşdım”; Av6- “vedrə ilə zarafat daşdım”; Av7- “dırımla yumurta daşdım” və s.

D- nəqliyyatın həqiqətəuyğun növü: D- “nəqliyyat növü” göstərilir; D1- atın tərki; Dv- nəqliyyatın həqiqətəuyğun olmayan növü: Dv2-arı; Dv3- təkər, Dv4-kirpi, Dv5- toyuq, Dv6- balaca qaşiq, Dv7- ağsaq dovşan, Dv8- güllə, Dv9- kirpi və s.

B- nağıl; Bv- uydurma (yalan).

C- həqiqətəuyğun hədiyyələrin alınması; Cv- həqiqətəuyğun olmayan hədiyyələrin alınması; C(Cv)- hədiyyələrin itirilməsi.

R- “mükafatlandırma formulu”: “buna görə məni mükafatlandırın”, “hədiyyə gözləyirəm”¹ və s.

Bu fəsildə nəzərdən keçirdiyimiz əksər sonluq formulları Azərbaycan və Türkiyə nağılçılarının daxili zənginliyindən, yumor

¹ Рошияну Н. Традиционные формулы сказки, Москва: Наука, 1974, s.67

hissindən, poetik qabiliyyətindən, yəni şəxsi keyfiyyətlərindən və fantaziyasından asılıdır. Yəni peşəkar nağılçılarla həvəskar söyləyicilərin təhkiyəsində səslənən ənənəvi formullar bir-birindən fərqlənir. Auditoriyanın emosional vəziyyəti, dinləyicilərin reaksiyası da önəmli yer tutur. Qeyd etdiyimiz kimi, yaxın tarixi yolu keçmiş, dili, mədəniyyəti, folkloru oxşar olan Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının zəngin təcrübəyə malik nağıl söyləyiciləri bəzi variantlar istisna olmaqla, epik ənənədən gəldiyinə görə, əksər sonluq formullarını demək olar ki, təkrarlayırlar. Bunu araşdırmalarımızdan, gətirilən nümunələrdən də aydın görmək olur.

Nağıllar özündə yaradıcı mətni təmsil edir və ənənəvi folklor mədəniyyəti sistemində estetik funksiyanı yerinə yetirir. Həmin funksiyanı digər janrlarda olduğu kimi, məhz ənənəvi formullar yerinə yetirir. Zənnimizcə, ənənəvi formullar olmazsa, nağıllar həm yaddaşlarda qalmaz, gələcək nəsillərə çatdırıla bilməz, həm də onların ənənəvi üslubi quruluşuna xələl gələ bilər. Formullar nağılın cəlbediciliyinin və aktuallığının bu gün də qalmasına kömək edir. Bu üstünlük nağılın keçmişdən bu günə gəlməsinə və gələcəyə körpü salmasına imkan yaradır.

Nəticədə bir daha vurğulanır ki, nağıl janrından yalnız elm adamları faydalanmır. Onunla həm toplayıcılar, həvəskar söyləyicilər, həm də kiçik yaşlı uşaqlar yaxından maraqlanırlar. Ona görə də nağıllar üzərində hər dəfə yenidən işləmək aktual və maraqlıdır. Burada ənənəvi formulların müsbət və mənfi cəhətləri, onların xarakterik xüsusiyyətləri bir daha açıqlanır və belə bir nəticəyə gəlinir ki, nağılları ənənəvi formullar olmadan təsəvvür etmək olmaz. Formulların çoxluğu şifahi nağıl təhkiyəsini yüngülləşdirir. Formullar, onların məzmunu, frazeoloji birləşmələrin sintaktik düzülüşü, təkrarçılıq, paralellizm, intonasiya və ritm maraqlı nağılı söyləyicilərin təqdim etməsinə, dinləyicilərin həvəslə mənimsəməsinə kömək edir. Nağıl mətnlərinin analizi onu göstərir ki, üslubi ənənə məhz ənənəvi formullarla, qeyri-formul təkrarlarla, həmçinin leksik və qrammatik ifadələrlə xarakterizə olunur. Bir sözlə, xalq nağıllarını onların əsas tərkib hissəsi olan ənənəvi formullarsız təsəvvür etmək mümkün deyil.

Həmçinin Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının ənənəvi formullarını araşdırdıqda belə nəticəyə gəlmək olur ki, həmin formullar vahid epik ənənədən qaynaqlanır. Bu nağıllarda tək bir sözdən, söz birləşməsindən, cümlədən, bir neçə cümlədən, hətta bir abzasdan ibarət ənənəvi formullar mövcuddur. Bütün formullar, stereotip ifadələr həmçinin ənənəvi motiv və süjetlərlə sıx bağlıdır. Nağılın müəyyən olunmuş motivi ilə birgə formullar süjet tipinə də daxil olur, hətta süjetin göstəricisinə çevrilir. Belə ki, bir qism formullar tarixi-etnoqrafik mənaya malikdir, digər qism formullar isə sadəcə linqvistik nöqteyi-nəzərdən asılı olaraq sözlərin şəklini dəyişməsi, təkrarlanması yolu ilə yaranır. Ümumən bütün bu məsələlərə nağılın inkişafının ümumi problemi kontekstində yanaşmaq lazımdır. Buna görə folklor mətnlərini fərqli yöndən öyrənmək üçün ilk növbədə ənənəvi formulları sistemli analiz edib semantikasını analiz etmək gərəkdir. Gələcək araşdırmalarda bu problemlərin nəzərə alınması vacibdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Nağılların ənənəvi formulları (N.Roşiyanın əsərinə dair) / Dədə Qorqud, Bakı, 2006, № 2, s.173

2. Daxili medial (təhkiyə) formullar (Azərbaycan və Türkiyə nağılları əsasında) / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXXII, Bakı, 2010, s.83

3. Ənənəvi formulların tədqiqinə dair / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXXV c., Bakı, 2010, s.143

4. Sonluq formulları (Azərbaycan və Türkiyə nağılları əsasında) / Dil və Ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), Bakı, 2010, s.199

5. Nağılların ənənəvi formulları (Azərbaycan və Türkiyə nağılları əsasında), “Ortaq Türk keçmişindən ortaqlıq gələcəyinə” 7-ci Beynəlxalq elmi simpoziumu, KKTC, Doğu Akdeniz Universiteti, 1-3 dekabr 2011, tezis.

6. Ənənəvi nağıl formulları (Azərbaycan və Türkiyə nağılları əsasında) / Dədə Qorqud, Bakı, 2011, № 2, s.94

7. Şərq folklorunda ənənəvi formullar (Azərbaycan və Türkiyə nağıl və dastan motivləri əsasında), Müasir şərqşünaslığın aktual problemləri” Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 1-2 iyun, 2011, s.231, tezis.

8. Общетюркские формулы (на основе азербайджанских и турецких сказок) / Хабаршы вестник, Алматы, 2011, s.201

9. Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının ənənəvi formulları / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XXXV c., Bakı, 2012, s.111

10. Şərq folklorunda (Azərbaycan və Türkiyə dastan və nağıl mətnləri əsasında) ənənəvi formullar / AMEA, Filologiya məsələləri, Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2012, s.357

11. Azərbaycan nağıllarında yaşayan tarix. AMEA Folklor İnstitutunun “Folklor və tariximiz” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 19-20 noyabr, 2012, s.210

Искендерова Вафа Захид кызы

**ТРАДИЦИОННЫЕ СКАЗОЧНЫЕ ФОРМУЛЫ
(НА ОСНОВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И
ТУРЕЦКИХ СКАЗОК)**

РЕЗЮМЕ

В диссертации впервые в науке фольклористика исследованы традиционные сказочные формулы азербайджанских и турецких народов. Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы. В первой главе диссертации "Традиционные инициальные формулы (на основе Азербайджанских и Турецких сказок)" диссертант исследует все начальные формулы сказок. Подвергаются анализу различные формулы времени и пространства по структуре и по сути, присутствующие в азербайджанских и турецких сказках, а также раскрываются общие и различные черты этих формул.

Во второй главе "Традиционные медиальные формулы" диссертант изучает некоторые традиционные формулы, встречаемые нами в различных местах азербайджанских и турецких сказок. Данные формулы тесно связаны с содержанием сказки. Они также обнаруживают наличие связи в отношениях между рассказчиком и слушателями, способствуют возникновению интереса у них, связывают отдельные эпизоды, вместе с тем служат и для показа внешних видов, характеристики и действия образов, диалогов и т.д. Румынский ученый Н.Рошияну указанные слагаемые периоды разделяет на две большие формульные группы: внешние медиальные и внутренние медиальные. В связи с этим делением во второй главе, в свою очередь, присутствуют два подзаголовка: "Внешние медиальные формулы" и "Внутренние медиальные формулы". Внешние медиальные формулы выполняют задачи начальных формул.

Речь идет о привлечении внимания слушателей, провоцировании его, о проверке наличия интереса у слушателей и т.д. В период повествования рассказчик часто использует эти формулы не для принуждения слушать сказку, а для пробуждения желания слушать внимательно. К внутренним медиальным формулам относятся те формулы, которые отображают внешний облик, красоту героя, действие, предметы, относящиеся к героям, диалоги, магические выражения и т.д. Подобные традиционные формулы часто приводятся в Азербайджанских и Турецких сказках. В основном здесь встречаются те формулы, которые проявляют и демонстрируют внешнюю красоту героев.

Третья глава диссертации называется “Финальные формулы”. В ней исследуются формулы, которые служат концовкой в азербайджанских и турецких сказках. Как другие, так и финальные формулы, по сути, схожи друг с другом, но различаются по форме и структуре. Эти формулы изображают присутствие сказочника на мероприятиях, все его действия и перенос сказочника с места действия на место рассказа, преследуемую цель. Схожие и различные варианты данных формул встречаются во всех концовках азербайджанских и турецких сказок. Сказочное мероприятие в этих сказках, в основном, представляется самой свадьбой.

В заключении подводятся итоги исследования. Приводятся основные выводы и обобщения, вынесенные в результате данного исследования, являющимся важным шагом в азербайджанской фольклористике, в частности, в деле изучения фольклорных связей между Азербайджанским и Турецким фольклорами.

TRADITIONAL TALE FORMULAS (ACCORDING TO THE AZERBAIJANI AND TURKISH TALES)

SUMMARY

In the dissertation work for the first time the Azerbaijani and Turkish traditional tale formulas are investigated in scientific level in folklore– study.

The dissertation work consists of the introduction, three parts, the conclusion and the list of used literature. In the first part called “The initial formulas of tales” the formulas used in the beginning of Azerbaijani and Turkish folk tales are analyzed. The chapters called “Time formulas” and “Place formulas” in the first part formulas with different contents, distinctive formulas showing time and place are enumerated and explained in details. The alike and different points of formulas are cleared up in the giving examples.

The second part of the dissertation work deals with medial formulas met in different parts of Azerbaijani and Turkish folk tales and is called “The medial formulas”. The medial formulas being close connected with the subject of the tales connect the relation between the teller and the listener, rouse the interest in them, associate different episodes, serve to show the outward appearance and actions of characters, dialogs and other peculiarities. These enumerated levels based on the investigations by the Romanian investigator N.Roshiyanu one can enter these two big formula groups differed from each other: external medial formulas and internal medial formulas. That is why the second part consists of two chapters called “External medial formulas” and “Internal medial formulas”. The external medial formulas fulfill one of the special functions of the initial formula. The aim is to rouse interest in listeners, to draw their attention and even to check. During the medial the teller not only makes the listener listen to the tale end, but also often uses the formulas to rouse interest and encourage them. Formulas defining the personality of the tale heroes and their object, the activity and

movements, joining to the dialogs, magic and others belong to the internal medial formulas. The examples belonging to the medial formulas are very many and variegated in the tales collected from the different parts of Azerbaijani and Turkey. Especially formulas showing the outward appearance, beauty of man and women personages are enumerated very much.

The third part of the dissertation work is called “The ending formulas”. Here the formulas used at the end of Azerbaijani and Turkish folk tales are said. The ending formulas as other formulas are like in content, but they are different in structure and form. These formulas describe the teller’s possible or impossible activity, directing the attention of the teller from the event place to the listeners and the aim of the directing. Enumerated formula types of alike and different variants are met at the end of majority Azerbaijani and Turkish tales.

In the conclusion the general result are given to the investigations. The main results, total opinions from the investigation are mentioned. It is notified that this dissertation work is very valuable for Azerbaijan folklore-study and due to the investigating of folklore relations between Azerbaijan and Turkey.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА

На правах рукописи

ВАФА ЗАХИД кызы ИСКЕНДЕРОВА

ТРАДИЦИОННЫЕ СКАЗОЧНЫЕ ФОРМУЛЫ
(НА ОСНОВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И ТУРЕЦКИХ СКАЗОК)

57.19.01– Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертации на соискание научной степени доктора
философии по филологии

БАКУ – 2013